

Filosofi och materialism

Försök till en utgångspunkt

En förteckning över 712 doktorsavhandlingar, som framlagts vid filosofiska institutioner i USA under de senaste åren och som nu mikrofilmats, bjuder på två omedelbara överraskningar för en svensk läsare. Den ena är den kraftiga inriktning på enskilda filosofers verk, som avhandlingstitlarna förråder. Den andra är den filosofihistoriska dominansen.

Nästan en tredjedel av avhandlingarna har en eller flera enskilda filosofers namn i sin titel. För nöjes skull kan vi göra upp en liten förteckning över de namn som förekommer oftast och finner då följande:

<i>Filosof</i>	<i>Antal</i>	<i>Filosof</i>	<i>Antal</i>
Platon	25	Nietzsche	11
Kant	17	Kierkegaard	10
Hegel	14	Marx	10
Heidegger	14	Dewey	8
Aristoteles	13	Peirce	7
Wittgenstein	13	Sartre	7
Whitehead	12		

Bland dem som förekommer i sex titlar finns äntligen en nu levande amerikan, nämligen Rawls. John Stuart Mill, som nyss syntes bortglömd, förekommer fem gånger, liksom Merleau-Ponty. Kuhn figurerar i fyra avhandlingstitlar, Habermas i tre.

Nå, en sådan statistik är mest kurios och tidsfördriv. Men något avslöjar den likväl. Påfallande är t ex den kraftiga representationen av kontinental europeisk filosofi. Om man ser till alla 712 avhandlingarna är troligen representationen något svagare; den kontinentala filosofins uttolkare har en viss benägenhet att bita sig fast i enskilda filosofnamn och ägna sig åt textutläggning. Men inslaget förblir likväl markant och anmärkningsvärt.

Den traditionella svenska reaktionen på uppgifter av det slag jag nyss lämnat är en uppgiven gest: Amerika är så stort, där finns plats för alla slags minoriteter, för existencialister såväl som för marxister. Där kan man

ägna sig även åt andra sorters filosofi än den enda riktiga och sanna, alltså den analytiska.

Men är inte en mer djupgående förändring på väg i USA?. Ett och annat kan tyda på det. I en översiktsartikel om färsk Hegellitteratur kan man läsa att det år 1971 inte fanns en enda aktuell engelskspråkig kommentar till eller studie över *Phänomenologie des Geistes*; i dag finns det nio stycken! Kanske är det bara fråga om ett övergående mode. Men ur många av dessa kommentarer talar en trötthet vid den "lingvistiska" filosofin och en glädje vid själva de stora, kanske diffusa, men omtumlande filosofiska problemen som kan antyda att denna och liknande förändringar i intressen och bokproduktion är mer än modefluga eller sekterism.

Ett annat symptom på tänkbara förändringar är den uppmärksamhet som väckts av en diger, föga lättläst volym av Marx W Wartofsky: *Feuerbach* (1978). Wartofsky försöker inte neutralisera sitt engagemang i Feuerbachs filosofi. Hans bok kan beskrivas som ett system av kinesiska askar. Han försöker visa hur Feuerbach i och genom sina filosofihistoriska arbeten bearbetade och utvecklade sin egen filosofi. Feuerbach skrev alltså inte bara om Leibniz; i och med att han trakterade och kritiserade Leibniz' filosofi, så kritiserade han och vidareutvecklade han sin egen filosofi. – Samma förhållande intar nu Wartofsky till Feuerbach. I Feuerbachs brottnings med det hegelska arvet och med materialismen igenkänner han sin egen brottnings. Han skriver om Feuerbach inte bara för att ge en bild av Feuerbachs filosofi utan också av sin egen.

Det är denna attityd till filosofin eller snarare de filosofiska problemen som är värd uppmärksamhet snarare än de döda kvantiteterna av skrifter som behandlar Hegel eller Nietzsche eller Marx. Man kan skriva en avhandling om Heidegger där den egna filosofiska insatsen begränsas till en analys av vad Heideggers dunkla ord kan betyda. Man blottlägger vagheter och mångtydigheter. Man fördömer kanske mångfalden av dylika vagheter och mångtydigheter, men man undviker att ta ställning i de filosofiska frågor, som Heidegger ger sin in i (möjligen säger man att frågorna som sådana är nonsens). – Det som skiljer Wartofskys bok från den typen av framställningar är inte att Wartofsky inte skulle nyttja analytiska hjälpmedel, när han söker bringa klarhet i sin Feuerbach. Det är att Wartofsky *därtill* ger sig in i Feuerbachs filosofiska problem och ser dem som sina egna. Han söker inte behandla Feuerbach som en fjärran kontinent. Han analyserar honom, javisst, men genom att skapa analytisk distans till honom skapar han också distans till sina egna tankar och idéer. Den överblick han uppnår blir utgångspunkten för ett nytt engagerat ställningstagande. Han utvecklar sin egen filosofi genom att bringa klarhet i Feuerbachs.

Om det är dylika attityder som håller på att spridas bland filosoferna, så

är förändringen värd stor uppmärksamhet. Det avgörande är inte vilka filosofer som tas upp till behandling; det avgörande är vad det är för slags behandling.

Även i Sverige håller det filosofiska smörgåsbord, som erbjuds på de olika institutionerna, drastiskt på att breddas. Men hur djupgående är egentligen förändringen? Går de överallt uppdykande kurserna i marxism, i hermeneutik, i olika sorters existentialism osv. endast ut på att man ska harva över ett antal texter med samma metoder som tidigare – så är förändringen betydelselös.

Om inte – så kan den få avgörande konsekvenser.

1. Finns det ett samband mellan materialismerna?

Låt oss återvända till den materialism som sysselsatte Wartofskys Feuerbach likaväl som Wartofsky själv.

I termen "materialism" sammanstrålar ett par av de riktigt stora och engagerande filosofiska problemen. Först och sist är det filosofiska problem av det slag som sysselsätter andra människor än professionella filosofer. De professionella filosofernas inställning till sådana problem är i hög grad avslöjande för vad slags filosofi de vill driva. Är de specialister i färd med att utveckla och utpröva ett antal raffinerade tekniker eller verktyg? Eller har de sin särskilda kompetens i själva de filosofiska frågorna, dvs, i att ha tänkt över dessa frågor på ett på samma gång intensivt och mångsidigt sätt, i att ha satt sig in i andra, tidigare filosofers sätt att behandla dylika frågor, i att ha skaffat sig på samma gång kritisk distans och inlevelse i dem, och inte minst i att driva (och i lyckliga fall även popularisera) en egen linje i dem?

Det är en trivialitet att påpeka att termen "materialism" är både vag och mångtydig. Det är mindre trivialt att söka bestämma de olika innebörderna och markera deras mer eller mindre flytande gränser. Det är också mindre trivialt att påpeka att den ena innebörden är oförenlig med den andra och att den andra kan hävdas utan att man hävdar den tredje.

Men så långt är det ännu bara fråga om preliminärer. Är filosofi bara detta, så kan filosofin lika väl användas till kritiken av spårvägstidtabeller som av filosofiska problem. En väsentlig del av den tongivande svenska filosofin under de senaste decennierna har ägnats kritiken av spårvägstidtabeller.

Men en kvalificerad behandling av problemet materialism förutsätter också frågan hur det kan komma sig att de olika innebörderna av ordet "materialism" utvecklats och varför de fortsatt att hänga ihop. Det rör sig

inte om en uddlös ordhistoria, som kan överlämnas åt etymologiska experter. Det är inte heller blott och bart historia. Det är ett problem som är så komplicerat att det kräver att filosofin blir historisk av sig eller historien filosofisk.

För att komma det lite närmare in på livet ska jag välja exempel från den analytiska filosofins egen moderna utveckling. Denna analytiska filosofi, med rötter i Wien och Cambridge och några andra, mer exotiska orter, bl a Uppsala, har bara under kortare perioder haft materialismen på dagordningen. Framför allt var det på 30-talet, då Otto Neurath och Rudolf Carnap förfäktade vad de kallade fysikalismen. Fysikalismens tes var, enkelt uttryckt, att alla meningsfulla påståenden om verkligheten utgjorde eller kunde översättas till påståenden om fysikaliska företeelser. Fysikalismen utgjorde således ingen ontologi, den hävdade inte att det bara var kroppar som egentligen och innerst inne existerade. Den var först och sist kunskaps- och vetenskapsteoretisk till sin inriktning. Den innebar att allt vetande kunde förankras i fysiken. Den var m a o extremt reduktionistisk.

Men Neurath och Carnap kallade sin ståndpunkt för materialism, ja närmare bestämt vetenskaplig materialism. Det intressanta är att det fanns ett otvetydigt faktiskt samband mellan deras materialistiska ambitioner och deras politiska radikalism. Fysikalismen hörde hemma i 30-talets antifascism; den bleknade senare bort i det kalla krigets USA.

En annan filosof som lockades av etiketten "materialism" var Axel Hägerström. Även i hans fall var sambandet med politisk radikalism uppenbart. Och även hans materialism försvann snart i Uppsalaskolans fortsättning och stöttes bort av efterkrigstidens glåmigt liberala anti-socialism.

Vad har nu dessa spridda exempel att säga oss? Jo, de antyder ett samband mellan materialism och politisk radikalism.

Men detta bräckliga samband kan betraktas som resultatet av filosofiskt ointressanta tillfälligheter. Socialismen och kommunismen kom att förknippas med en eller annan form av materialism därför att Marx och Engels fått en så dominerande ställning i socialismens och kommunismens historia. Sätt Saint-Simon eller Fourier i deras ställe! – Eller: det var ovidkommande fåfänga eller kanske en taktisk fint som gjorde att fysikalismen kom att kallas materialism. Den har i sig varken med andra slags materialismer eller med Neurath-Carnaps politiska radikalism att skaffa.

Ja, se där hur ointressant och trivial själva frågan blir. Men är den värd detta ointresse och denna trivialisering? Jag tror inte det.

När jag här ska försöka argumentera för denna min tro, eller rättare sagt för min bestämda föreställning, så kommer jag bara att skissera några

utgångspunkter. Jag vill väcka en nyfikenhet, ett intresse, kanske också en förargelse.

Lyckas jag i någon liten utsträckning i någon av dessa föresatser, så är jag nöjd.

2. Några teser

Om man ser till den historiska utvecklingen i stort, så är det påfallande att materialismen i all dess vaghet och mångtydighet har en viss underklassighet. Finns det ett signifikant samband mellan politisk radikalism och materialism, så måste orsakerna till sambandet sökas här. En konsekvent vänsterståndpunkt innebär bl a att man finner ett slags hoppingivande förnuftighet hos underklasserna.

Det är också i underklassigheten som man kan ana enheten mellan de olika materialismerna. En analys som nöjer sig med de rent filosofiska doktrinerna har svårt att finna en förenande länk mellan låt oss säga 1700-talets abstrakta ontologi att "allt som existerar är kroppar i rörelse", Ludvig Feuerbachs materialism som har sitt ankarfäste i en mycket allmänt formulerad empirism, och de historiematerialistiska teserna hos Marx och Engels.

Om man ska söka en odifferentierad, ursprunglig materialism, så har man inte mycket att upptäcka i idéhistoriens väldiga hopar av skrifter och traktater. Skrivkunniga materialister är försvinnande få ända in till modern tid. Men materialismen är likväl inte frånvarande utan ständigt utpekad – som fiende, som risk, som syndfull möjlighet. Århundraden av polemik ägnas en motståndare vars egen röst nätt och jämt finns bevarad. Materialismen är ogudaktigheten och dödssynderna och upprorsandan. Den är människors trygga förankring i det liv och den verklighet som de kan känna med händer och tunga och näsa. Den är deras glädje vid det jordiska, köttets njutningar, sinnenas glädje. Den är deras övertygelse att dödens synliga faktum verkligen är ett faktum. Den är deras misstro mot en överhet som säger sig av Gud eller traditionen given. Den är inte minst deras uppfattning att det är det arbete, som synbarligen förändrar eller bearbetar verkligheten, som är det väsentliga och grundläggande.

Någon enstaka gång skymtar vi denna enkla, spontana ur-materialism i akterna, i inkquisitionens förhör med egendomliga kättare som förnekar skapelsen och odödligheten, i upproriska proklamationer. Mycket mer blir det inte.

Men så småningom dyker det upp fler och fler intellektuella, sprungna ur underklass eller ej, som utvecklar materialistiska läror i olika riktningar. Dessa läror kan bli lika abstrakta och katekesaktiga och ensidiga som de

olika slags idealismer de vände udden emot.

Vad jag vill hävda är i all enkelhet, att olika, mer eller mindre förtorkade materialistiska läror har sitt naturliga ursprung i den samhälls- och världsbild, som de arbetande massorna i ett samhälle spontant utvecklar, såvida de inte andligen och kroppsligen genompryglas av idealismens religioner och ideologier. Ja, jag vill hävda mer därtill, nämligen att materialismerna, noga prövade och kritiserade, får sitt värde och sin filosofiska kraft om detta deras samband med en social position hålls levande. Den radikala appellen blir tydlig: likaväl som *herren*, som ser förändringarna i världen som ett resultat av sina befallningar, lutar åt idealismen till, likaväl lutar *drängen*, som ser världen förändras av sitt arbete, åt materialismen till.

Men så långt rör det sig bara om mycket allmänna teser. Vad har dessa teser att skaffa med de faktiskt existerande olika arterna av materialism, alltifrån baron Holbachs ontologi och Feuerbachs sinnlighets-materialism till marxismens mångtolkade historiska och dialektiska materialism?

Mycket av det som sägs om materialismen i de vanliga handböckerna får oss att identifiera den med en föråldrad fysik eller en sedan länge övergiven biologi. Materialismen tycks strida både mot osäkerhetsrelationen och Einstein, och dess fysiologi förefaller lika enkel som enfaldig ("Hjärnan alstrar tankar liksom njurarna urin"). Sådant har gjort den till ett lätt byte för kritiker, som velat säkra en liten marginal i sin världsbild åt Gud och odödligheten eller åtminstone Det Ovetbara.

Men materialismen är, så långt jag förstår, inte väsentligen knuten till den ena eller andra bestämda naturvetenskapliga teorin. Den utgör snarare en *tolkning* av naturvetenskapliga och andra teorier. Materialism är följaktligen inte heller ett ovedersägligt resultat av forskning; den kan inte heller falsifieras av forskning. Den vetenskapliga utvecklingen kan underlätta eller försvåra den materialistiska tolkningen, det är allt.

Det är en tes som de flesta materialister i historien skulle bestrida. Den materialism som florerade på 1700-talet och predikades av "vulgärmaterialisterna" Büchner et consortes vid mitten av 1800-talet såg sig själv som ett koncentrat av all god naturvetenskap. Friedrich Engels övertog *delvis* den uppfattningen, och den kom att spela en roll i marxismens utveckling under 1900-talet.

Nu visar det sig i själva verket, att materialismen historiskt sett förändras snabbt med den vetenskapliga utvecklingen, såvida den inte stelnar till dogmatik. Materialismen som en lära om naturen eller kanske snarare om kosmos har egentligen bara två konstanta inslag, och bägge är direkt relaterade till människan. Man kan formulera dem så här:

1. Det finns en historia före människan, och denna historia är icke-ideell, icke-planerad.

2. Allt psykiskt liv är knutet till kroppar i så måtto, att när kroppen upplöses, så upphör också de psykiska fenomenen.

Dessa båda enkla teser, som kan förfinas och utvecklas i diverse riktningar, är inte omedelbara konsekvenser av vetenskapliga teorier. De har hävdats och bestridits med samtliga naturvetenskapliga och psykologiska teorier som varit dominerande under de senaste århundradena. Däremot kan olika teorier bättre eller sämre lämpa sig för en tolkning i enlighet med dessa teser.

Materialismen som en kosmologi eller en naturfilosofi skulle alltså vara en tämligen okomplicerad företeelse. För människans upplevelse av sig själv och sin värld är den däremot helt grundläggande. Materialismen som världsåskådning är inte summan av svårbegripliga teorier. Den är övertygelsen att vi hör hemma i våra kroppar och bara där och att den enda planläggande intelligens som vi kan ta hänsyn till och förlita oss på är den mänskliga.

Men vad har då denna materialism med historiematerialismen att skaffa?

Det finns några mycket enkla idéhistoriska fakta att hålla i huvudet. Historiematerialismen, som Marx och Engels först utvecklade i *Tyska ideologin* (ofullbordat manus 1845–46), var på samma gång en reaktion och en vidareutveckling av Ludwig Feuerbachs materialism. Feuerbachs materialism stod inte i något klart och uttalat förhållande till den ontologiskt inriktade materialismen av 1700-talsmodell; Feuerbach uttalade sig inte, som Wartofsky påpekar, om huruvida den verkliga värld, som sinnena gjorde åtkomliga för människan, var blott och bart materiell till sin natur. Feuerbachs utgångspunkt var en allmänt formulerad empirism. Dess särprägel var betoningen att sinnena var knutna till kroppen. Människans kunskap var förknippad med hennes kropp.

Däremot var Feuerbach märkvärdigt ointressad av vad det var för slags verklighet som sinnena gav kunskap om. Han talar ofta och gärna om naturvetenskapsmannens kyliga iakttagelse, men han diskuterar inte vad det är naturvetenskapsmannen kommer fram till. Han diskuterar inte teorierna om naturen eller naturen själv, han diskuterar bara iakttagelsen av naturen.

Marx och Engels skiljer sig här på ett grundläggande sätt från Feuerbach. Det är viktigt att komma ihåg, att de – när de väl gör upp med sin läromästare – *inte* förkastar hans allmänna empirism. De säger att empirismen är för trång. Feuerbach räknar bara med den passiva iakttagelsen, han räknar inte med att människan genom sitt arbete förändrar det hon kan iaktta. "Det sinnliga" vidgas alltså hos Marx och Engels till att innefatta även bearbetningen av natur och samhälle.

Det innebär bl a en annan attityd till naturen och naturvetenskapen.

Feuerbach behövde inte intressera sig för kunskapen om naturen, ty naturen var ett passivum i hans filosofi. Den var blott och bart föremål för iakttagelse. Hos Marx och Engels dras den in i aktivitetsfältet.

Det är alltså full konsekvent att Marx och i synnerhet Engels kommer att intressera sig för vad de olika naturvetenskaperna har att säga och hur detta kan förenas med deras egen grundläggande uppfattning. Feuerbach kunde låta vara osagt hur den verklighet den mänskliga iakttagelsen når är beskaffad. Marx och Engels kan det inte.

Men vad är då det historiematerialistiska inslaget hos Marx och Engels? Vad är det för slags materialism?

Jag tror inte att det går att sammanfatta historiematerialismen i en tes lika enkel som den jag nyss formulerat för en allmän materialistisk världsåskådning. Anledningen är inte svår att förstå. Historiematerialismen är en mycket mer speciell (och komplex) uppfattning om samhällsutvecklingen; den kan inte uttryckas i några enkla satsar, efter vilka speciella teorier kan tolkas. Den är själv halvvägs mot en teori, dvs mot att vara ett nätverk av inbördes förbundna påståenden om verkligheten.

Historiematerialismens utgångspunkt kan likväl ringas in som föreställningen, att det är den materiella produktionen som utgör historiens ryggrad. Det innebär bl a att det inte är idéerna och planerna som styr historiens lopp; det innebär också, att kampen om inflytandet över den materiella produktionen, kort sagt klasskampen, utgör det dominerande momentet i utvecklingen.

Men dessa allmänna teser kan utvecklas i olika riktningar; det visar marxismens öden på ett minst sagt åskådligt sätt.

3. Slutperspektiv

I det jag hittills i några få korta ord har sagt, är det en rad avgörande förhållanden som jag medvetet undvikit att föra in i blickfånget. Jag har t ex inte berört det som är (eller låt oss fräckt säga: borde vara) sämre hos en marxistiskt sinnad materialism, nämligen att den, med de traditionella termerna, är "dialektisk" i motsats till "mekanisk", dvs irreduktiv i motsats till reduktiv. Verkligheten fattas m a o inte som gjuten i ett enda stycke, underkastad ett och samma slags "lagar", utan som en skapande process som utvecklats från enklare mot mer komplexa tillstånd. Denna särprägel hos den marxistiskt inspirerade materialismen har jag redan flera gånger försökt utlägga (främst i *Motsatsernas spel*, bd II 1977), och mitt ärende med denna artikel är också ett annat än att än en gång vädra dessa idéer. Vad jag vill betona är inte den ena eller andra

materialismen utan snarare filosofernas förpliktelser gentemot materialismen.

Filosoferna har således inte fullgjort sina förpliktelser enbart genom att dissekera de olika materialismerna och deras inbördes logiska förhållanden. De måste också ta hänsyn till det historiska och samhällliga sammanhang i vilket de olika materialismerna utvecklats och ingår. Men gör de det, så kommer de ovillkorligen själva in i bilden – då blir de inte bara avlägsna iakttagare utan människor indragna i den fortgående striden för och emot materialismens grundläggande ståndpunkter. Det är inte bara abstrakta teser det gäller; de är idéer som gäller deras *egna* kroppar och själar, deras eget liv och deras död, deras arbete, deras kunskap och vetenskap.

Bara en filosofi som kan förena kall och lugn saklighet med ett levande engagemang är en filosofi värdig de filosofiska problemen och människornas intresse.